

SOSYOLOJİDEN PSİKIYATRİYE

Nilgün ÇELEBİ*

Sosyoloji literatüründe psikiyatrinin ilgi alanına giren hastalıklar özel olarak değil fakat "sapma" genel başlığı altında ele alınıp incelenmektedir. Sapma ya da sosyal sapmaya ilişkin literatüre baktığımızda burada birbirinden ayrı iki yaklaşımın genel ilkelerinin, temel sayıtlarının; bu yaklaşımlar altında geliştirilen kuramların ve kavramsal çerçevelerin; bu yaklaşım ve kuramlara bağlı kalınarak gerçekleştirilen araştırmaların metodolojilerinin ve veri toplama tekniklerinin bir diğerinden özsel bir farklılık sergilediğini, dolayısıyla gerek ulaştıkları sonuç ve bulguların gerek önerdikleri çözümlerin bir diğerinden ayrı olduğunu gözlemlemekteyiz.

Rubington ve Weinberg adlı sosyologlar sapma konusunda yazdıkları Deviance adlı kitapta sapmaya ilişkin bu iki farklı anlayışı şöyle tanıtmaktadırlar:

1- Sapmayı objektif bir olgu olarak gören yaklaşım:

Bu yaklaşımda incelenen toplumun normlarına, değerlerine, normal tanımlarına eğilir ve bunlardan sapan her tutum, davranış ve düşünce sapma olarak değerlendirilir. Bu yaklaşımı benimseyen sosyologlar şu üç sayıltıdan hareket ederler:

a- Toplumlardaki normlar, değerler, normal tanımları üzerinde geniş bir konsensus vardır. Bu konsensus sapmanın tanımlanmasını kolaylaştırır.

b- Sapma kınama, dedikodu veya yasal eylem, tedavi gibi yaptırımları harekete geçirir.

c- Sapmaya karşı gösterilen tepki toplumun ortak değer ve normlarını, normal tanımlarını pekiştirir.

Bu yaklaşımı benimseyenler temelde şu soruları sorarlar: Sapmayı en çok hangi sosyoekonomik koşullar üretir? Sapma en aza nasıl indirilebilir veya kontrol altına alınabilir? v.b.

Bu sayıltı ve sorulardan hareketle sapmayı incelemeye yönelenler genellikle şu işlem basamaklarını izlemektedirler: Önce sözgelimi kimlere hasta, suçlu, sapkın dendiği saptanır. Bu tanımlara uyanlar listelenir. Bu tanımlara uyanlarla ve onlarla yakın temas içindekilerle görüşülür. Sözgelimi hasta ya da suçlu olanlarla olmayanlar arasındaki farklar saptanmaya çalışılır. Örneğin, acaba hastalar çözülmüş ailelere mi mensuplar, olumsuz çevre koşullarında mı yaşıyorlar gibi soruların cevapları belirlenmeye çabalanır. Sonuçta ise genelde sapma'nın özeldede hastalığın veya suçluluğun "açıklanması"nda kullanılacak sosyal değişkenleri belirlemeye yönelik bir kuram geliştirilmiş olur. Daha sonra bu kuram çerçevesinde o hastalığa veya suçluluğa özne

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi DTCF.

teşkil eden suçlu ya da hasta bireylerin, bu değişkenlerin manipulasyonu ile iyileştirilmesine, normalleştirilmesine çalışılır.

Bu yaklaşımın gücü, sorduğu soruların basitliği ve kesinliğinden ileri gelir. Zayıf noktası ise sayılılardır. Zira bir toplumdaki ortak olduğu sayıltılan değerler, normlar, normal tanımları aslında hiç de sanıldığı kadar yaygın olmayabilir. Sözelimi 'hastalık' olarak nitelenen bir davranış veya tavır aslında bütün bir toplumun veya bütün bir psikiyatri cemaatinin paylaştığı bir niteleme olmayabilir. Dolayısıyla kimin hasta ya da suçlu olduğunun belirlenmesi güçleşir.

2- Sapmayı subjektif bir sorunsal olarak gören yaklaşım:

Bu yaklaşımda benimsenen temel sayılılar şunlardır:

a- Kişi ve gruplar birbirleriyle ortak semboller yoluyla (sözel dil, beden dili, giyim tarzı v.s.) etkileşir, iletişimler. Bu sembolik etkileşim yoluyla da insanlar birbirlerini tipleştirir, kategorize eder, ve eylemlerini buna göre formüle ederler.

b- Sapma en iyi, sapma sürecinin kendisi incelenerek anlaşılabilir. Sapkın olarak etiketlenmek bir anlamda sapkın olan ve olmayan, hasta olan ve olmayan, suçlu olan ve olmayan arasında farklılık yaratan bir sembolleştirmedir.

c- Kişiler bir diğerlerine, yapılan tanımlama, etiketleme, damgalama temelinde davranırlar. Böylece hasta, suçlu, sapkın, vb. olarak etiketlenenlere diğerlerinden ayrı bir muamelede bulunuruz. Bunun karşılığında ise etiketlenmeye maruz kalan kişi, etiketine uygun davranışlarla tepkide bulunur.

İşte, sapmayı subjektif bir sorunsal olarak gören yaklaşımı benimseyenler bu temel sayılılardan hareket ederek, toplumda mevcut sosyal tanımların neler olduğunu, bu tanımların/etiketlerin taraflar arasındaki etkileşimi nasıl etkilediğini sorgularlar. Bu bağlamda, bir yanda etiketi yapıştıran kişinin bakış açısını, hangi etkenlere

göre o etiketi yapıştırmakta olduğunu incelerken, bir yanda da bir kez etiketlenen kişinin toplumda nasıl görülmeye başlandığını, o kişiye diğerlerinin nasıl davranmaya yöneldiklerini ve bu eylemlerinin sonuçlarının neler olduğunu incelemeye alırlar. Yine bu yaklaşımı benimseyenlerin üzerinde durdukları üçüncü bir nokta ise, etiketlenen kişinin perspektif ve tepkilerinin incelenmesidir: Etiketlenen kişi nasıl tepkide bulunmaktadır? Etiketlenen kişi hasta, suçlu vb. rolünü nasıl benimsemekte, nasıl giymektedir? Bir kez etiketlenen kişinin self-concept'inde ne gibi değişimler olmaktadır? Kişi o etiketle damgalanmasa idi, acaba daha farklı bir self-concept geliştirecek, daha farklı tutum ve davranışlar sergileyecek, sapkınlığını (hastalığını veya suçluluğunu) daha farklı bir tarzda mı yaşayacaktı?

Görüldüğü gibi objektif yaklaşım daha çok sapkın karakteristیکlerine ve sapmaya yol açan koşullara odaklanırken, subjektif yaklaşım hem etiketlemede bulunana, hem etiketlemeyi onaylayanlara hem de etiketlenene ve bu üç parti arasındaki etkileşime odaklanmaktadır. Bu her iki yaklaşımın da canlı taraftarları vardır. Objektif yaklaşım subjektife göre daha eski, dolayısıyla daha yerleşik bir görünüm sergilerken, subjektif yaklaşım daha yeni, daha atak, daha heyecanlı bir görünüm sergilemektedir.

Şimdi bu genel yaklaşım tanımları ışığında toplumumuzdaki hızlı sosyal süreçlerin, kurumların işlevlerinde ve yapılarındaki değişmelerin ve gerek kişilerarası sosyal ilişkilerin gerek kişilerin sosyal ilişkilerde bulunurken sembol/kavram dağarcıkları (stock of knowledge) temelinde gerçekleştirdikleri sembolik etkileşimlerinin kişilerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerini analiz etmeye yöneldiğimizde hangi noktaları vurgulamamız gerekir.

Öncelikle vurgulayalım ki, eğer kişilerin ruh sağlığı üzerinde etkide bulunan değişkenler olarak yukarıda sıraladığımız beş değişkenin adını geçiriyorsak, bu seçimimiz bizi kendiliğinden farklı sapma yaklaşımları arasında bir yakınlık kurmaya, bir entegrasyon arayışına girmeye yöneltecektir.

Başka bir deyişle yeni bir kavramsal model kurmaya yöneltecektir.

Böyle bir kavramsal modelin geliştirilmesi kanımca gereklidir. Zira biliyoruz ki, kişinin ruh sağlığı ne sadece köyden kente göçünce, ne sadece kişinin ailesi geleneksel-geçiş aile tipinden çekirdek aileye dönüşünce, ne sadece kişinin annesi ya da eşi ev dışı bir işte çalışmaya başlayınca, ne sadece amiriyle arası bozulunca, ne de sadece sözünün eridir diyebildiği arkadaşı senetsiz borcunu ödemekten kaçınınca otomatik bozulur. Bir başka deyişle, ruh sağlığının bozulmasına (genelde sapmaya) yol açan etkenlerin listesini ne sadece objektif yaklaşımın sorularına ne de sadece subjektif yaklaşımın sorularına cevaplar aramaya yönelerek hazırlayabiliriz. Ama belki de, tüm bu değişkenlerin derece derece etkili oldukları ve ruh sağlığının bozulmasına yol açabilme olasılığı yüksek olan bir ortam modeli oluşturabiliriz. Bu noktada her iki yaklaşımın temel sayıtlarını gözardı ettiğimizi, dolayısıyla eklektik bir model geliştirmeye yöneldiğimizi belirtelim.

Modelimize dahil edeceğimiz ilk değişken grubunu objektif yaklaşımı benimseyenlerin sorduğu bir sorunun cevabını arayarak temin edebiliriz: Ruh sağlığı bozulmuş olanlar hangi sosyoekonomik koşullarda yaşamaktadırlar? Kişinin kır-kent kökenli olması, göçmen-yerleşik olması vb. gibi koşullardan sonra, ikinci değişken grubu, kişinin yakın çevresindeki kurumların (aile, eğitim, işyeri örgütlenmesi vb.) yapıları, bu yapıların değişim ritmi olarak belirlenebilir. Üçüncü değişken grubunu bu kurumların toplumun genel dengesine katkıda bulunma (olumlu-olumsuz işlev) düzeyi teşkil edebilir.

Bu üç değişken grubunun ruhsal rahatsızlığı objektif bir olgu olarak gören yaklaşımın sorduğu sorular esasında belirlendiği yukarıda belirtilmişti. Ancak, görüleceği gibi, bu değişkenler listesi ile kişinin yakın çevresiyle ilişki ve sembol etkileşimine girmek mümkün değildir. Dolayısıyla, bu değişkenlerin ne belirlenmesi ile kişilerin ruhsal rahatsızlıklarının kaynağı ne de manipülasyonu ile

kişilerin ruhsal rahatsızlıklarının azaltılması olasıdır. Bu üç değişken grubu da bize sadece bir 'background' verir. Zira bu değişkenler kişi üzerinde doğrudan etkide bulunmazlar. Kişinin nasıl fiziki dış dünya ile iç organları arasında bir derisi vb. varsa, sosyal dış dünya ile ruhsal dengesi arasında da bir tampon mekanizma, bir geçiş ortamı (medium) vardır. Bu geçiş ortamının analizini yaparken ister istemez sapmayı objektif bir olgu ve subjektif bir sorunsal olarak gören yaklaşımların sınır çizgisini teşkil eden ve böylece makro bakış ile mikro bakışın ortasında yer alan, ilişki ve etkileşimi pozitivist bir açıdan analiz eden, bir başka deyişle etkileşimin sembolik boyutunu gözardı edip gözlemlenebilen olgusal boyutunu öne çıkaran, sosyal ilişki yumağına (social network) odaklanan orta boy kuramların sorduğu soruları dikkate almak durumundayız. Bu ise bizi dördüncü değişken grubuna, yani kişinin içinde bulunduğu kurum/gruplardaki ilişkilerinin analizine getirecektir.

İlişki analizini rol analizinden ve bu rolü oynamasından dolayı kişiye atfedilen ya da kişinin kazandığı statünün analizinden ayırarak gerçekleştiremeyiz. Daha açık bir deyişle, kişi hangi rolleri hangi davranış örüntülerini giyerek gerçekleştirmektedir? Kişinin ailesinde, işyerinde, arkadaşlık grubunda oynadığı roller hangileridir? Bu rollerini o grubun beklentilerine uygun bir tarzda oynamakta mıdır, yoksa bu rollerini başka grupların beklentilerine göre mi oynamaktadır? Eğer yerleşik sosyal ilişkileri, yerleşik beklenen rol davranışları, yerleşik davranış örüntüleri ve yerleşik statü ölçütleri olan bir zamanda ve yerde yaşıyorsanız, ve bu rolleri, rol davranışlarını ve davranış örüntülerini küçüklüğünüzden beri siz ve yakın çevrenizdekiler içselleştirmişseniz ve gerek çevreden mevcut ilişki ve etkileşim dengenizi bozacak uyarıcılara maruz kalmıyorsanız, gerek statü ölçütlerinde değişmeler olmuyorsa, ruhsal dengeniz niye bozulsun ki? Ama, eğer bu gruptaki değişkenlerden bir ya da birkaçı, sözgelimi, köyünüzden kente taşınmanız ile, işyerinizi değiştirmeniz ile, ailenizden birinin aranızdan ayrılması ile veya yeni birisinin ailenize katılması

ile veya gelir düzeyinin azalması veya artması ile veya yaşadığınız çevrenin kültürünü (rol, davranış örüntüsü v.b.) içselleştirmenizi engelleyecek etkenlerin güçlüğü ile (ya bu içselleştirmenizi sağlayacak destek mekanizmalarının zayıf olması ya kişinin duyarlılık, bilinç, uyum, zeka düzeyinin yaşadığı sosyal çevrenin ortalama düzeyinden farklılık sergilemesi gibi durumlarda) yerleşik dengesini yitiriyor ise, sosyal ilişkiler düzlemindeki bu denge yitiminin ruhsal denge üzerinde reperküsyonlarını beklememiz elbette gereklidir.

Ancak, öte yandan, şunu da biliyoruz ki, her işyerini değiştiren, her yeni bir yöreye taşınan/göçen, her gelir sıkıntısına düşen ya da her kültürünü içselleştirmede başarısız olan kişi ruhsal dengesini sarsmış olmuyor, giderek bu denge sarsılmasının sonucu olan ruhsal hastalıklara yakalanmıyor. Her ne kadar sosyoloji literatüründe hızlı sosyal değişimin olduğu toplumlarda toplumsal (societal) ve bireysel bir anominin yaşandığı, kişilerin bu stres yaratan ortam karşısında kaygı, depresyon gibi tablolar sergiledikleri, hatta intihara kadar giden tepkilerde buldukları ileri sürülmüş ise de, bu görüşlerin sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerekir. Aksi halde, Türkiye gibi bir ülkedeki herkesi 'sağlıksız' olarak etiketlememiz gerekmektedir. Hepimizin ruhsal dengesinde bir takım aksamalar mı var? Bu soruya olumlu cevap vermek pek kolay olmasa gerek. Bu kaniya ulaşırken çevreye çok mu yüzeysel bakıyoruz? Değil. Tersine, bu kadar çok denge bozucu etkene karşın, hala çoğunluğumuzun ayakta durmasına hayret etmeliyiz. Dolayısıyla, hepimizin sağlıksız olduğumuzu sanmadığımızı söylerken, yüzeysel değil de, başka bir değişken grubunun varlığının araştırılması gerekliliğini ima ediyor olarak görülmeyi istediğimizi ifade ediyoruz.

Söz konusu değişken grubu, ki buna beşinci değişken grubu diyebiliriz, dördüncü değişken grubunun sustuğu noktada konuşmaya başlayan ve sapmayı/ruhsal rahatsızlığı tümüyle subjektif bir sorunsal olarak alan yaklaşımın önümüze koyduğu soruların işaret ettiği değişkenlerden oluşmaktadır.

Sapmayı subjektif bir sorunsal olarak almak, kendi içinde, sapmanın bir olgu değil bir fenomen olduğunu da söylemek demektir. Başka bir deyişle, sapmayı algılanmış gerçeklik olarak görmek demektir. Sapmayı nesnel gerçeklik ya da olgu olarak görmenin önümüze açtığı iki olanak vardır: İlki, sapmanın nedenlerini analiz eden kişilerin dikkatlerini gerek sapanın gerek sapanın etkileşimde bulunduğu diğerlerinin sembol dünyasına, anlam dünyasına, değer dünyasına, yorum dünyasına emik bir tarzda yoğunlaştırmaları gereğine işaret eder (ki böylece belki de en güvenilir nedenler saptanmış olacaktır); ikincisi ise, sapma sürecinin kendisini analiz etmeye yönelenlere, böylelikle gerek bu süreci kavramsallaştırmaya, gerek bu süreci yaşayanların çevreleriyle daha uyumlu, kendilerine daha mutluluk verici bir tarzda yaşamalarını amaçlayanlara bir reçete hazırlama olanağını sunar. Biz burada, bir sosyolog olarak bu olanakların ilkinin değerlendirmeye çalışacağız.

Analizi başlatacağımız nokta dördüncü değişken grubunun sustuğu noktadır. Anımsayalım, dördüncü değişken grubu sosyal ilişki, rol, davranış örüntüsü gibi etkileşimin gözlemlenebilen göstergeleri ile ilgiliydi. Burada üzerinde durulan beşinci değişken grubu ise bu göstergelerin gözlemlenemeyen yönleri ile ilgilidir. Kişiler çevrelerindeki diğerleri ile giriştikleri sosyal ilişkilerinde beklenen rollerini oynar, belirlenen davranış örüntülerine uygun eylemlerde bulunurken, bu ilişkilere, rollere, örüntülere birtakım anlamlar, değerler de atfederler. İnsanlar aldıkları etkilere güdüsel ya da öğrenilmiş davranış örüntülerini şeklen yerine getirerek tepkilerde bulunmazlar. Etkileri alır, zihinlerinde düşünür, sonra da uygun tepkide bulunurlar. İşte zihindeki bu düşünme, evirme-çevirme süreci içinde kültürlerinin/toplamlarının bilgi stoğu (stock of knowledge)ndan yardım alırlar. Bilgi stoğumuz belirli bir etkiye en uygun tepkiyi vermemizi sağlayan ve oldukça güvenilir, istikrarlı bilgilerden oluşan bir depodur. Bilgi stoğumuz çağımızın dünya görüşünden (Weltanschauung) kültürümüzün değerlerine, normlarına, tanımlarına, anlamlandırmalarına, tipleştirmelerine kadar tüm

sembollerin mekanıdır. Bu bilgilere güvenerek verdiğimiz tepkiler eğer karşımızdaki tarafından, beklentimizin aksine, anlaşılamiyorsa, iletişim medium'umuz kirlenmiş ise, bizim etkilerimizi de karşımızdaki umduğumuz tepkiyle karşılamıyorsa, bizi bekleyen ya içimize kapanmaktır, ya karşımızdakine saldırmaktır, ya eski bilgi stoğumuzu paylaşanlarla bir ait kültür grubu oluşturmak ve içimize kapanmaktır ya da bilgi stoğundaki kirlenmelere karşı bireysel veya topluluk olarak mücadele etmektir, ya da bu kirlenmeyi/bozulmayı veri kabul edip ya bu süreçten kazanç sağlamaya çalışmak ya da ortalığın durulmasını tevekkülle beklemektir.

Nasıl anlamlandırıldıklarını bildiğimiz, nasıl tanımlandıklarını bildiğimiz değerlerimiz, sembollerimiz, davranışlarımız eğer karşımızdakiler tarafından farklı içeriklerde algılanmaya başlamışlarsa ve beklediğimiz tepkilerin yerine yeni, farklı, bilmediğimiz, deşifre edemediğimiz tepkiler alıyorsak, kendimiz ve çevremiz arasındaki dengeyi yitirmez de ne yaparız? Bilgi stoğundaki kategorileştirmeler, tipleştirmeler ve onlara verdiğimiz anlamlar artık bildiğimiz anlamlar değilse, içinde bulunduğumuz durumu tanımlamakta (definition of situation) başarısız kalıyorsak, bu başarısızlıklarımız karşısında özgüvenimizi ayakta tutabilmek için yapacağımız çok şeyimiz var mıdır? Kaldı ki, hepimiz her zaman başarılı olmak zorunda mıyız?

Başarılı olmak için, tüm bu kaosa dayanabilmek için hepimizin aynı direnci göstermemizi bekleyebilir miyiz? Ben başaramıyorum, ben zayıfım, ben vazgeçiyorum diyenlere ya da bu kaosa saçma sapan çözümler üretenlere biz ne diyoruz? Cevabımız, empati denen şeyin varlığından haberdar olduğumuz izlenimini veriyor mu? Sanmıyorum. Bu noktada bazı sosyologların, örneğin Foucault'nun, Cicourel'in, Becker'in vb. saptamalarının dikkate alınmasını gerekli gördüğümü belirtip, yeniden modelimize dönebiliriz.

Yukarıda bilgi stoğundaki, tanımlarımızdaki, anlamlandırmalarımızdaki,değerlendirmelerimizde ki, doğru bildiklerimizdeki değişmelerden, kayıp gidişlerden, bozulmalardan söz ettik. Peki bu değişmeler neden oluyor diye sorulacak olursa, bu soruya sosyoloji içinde henüz üzerinde anlaşılmiş bir cevabın bulunmadığını açık yüreklilikle itiraf etmek gerekir. Ne var ki, bu, sosyologların sorunu. Söyleyebileceğimiz, ruh sağlığı üzerindeki etkili olan sosyal nitelikli değişkenlerin analizine ilişkin bir kavramsal model oluşturmaya yöneldiğimizde, ruh sağlığını bağımlı değişken olarak almamız halinde, ona en yakın duran bağımsız değişken grubu olarak karşımıza beşinci grubun çıktığını, diğer değişken gruplarının ise sırayla daha sonralara yerleştirilmesinin doğru bir nedensellik sıralaması olduğunu düşünebileceğimizeyizdir.